त्रिदोषोल्वणमिति । पूर्वरूपमाह "अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता । दाहः कण्डूस्त्वचिस्वापस्तोदः कोठोन्नतिः क्लमः । व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः । रूढानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् । रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" । अतिश्लक्ष्णः अतिमृदुः । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः । त्वचिस्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः व्रणानाम् । "दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चलत्वादितस्ततः । त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तम्" । येनोल्वणेन यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । "वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः । चर्मैककुष्ठकिटिभं सिध्मालसविपादिकाः । वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रूशतारुषी । सपुण्डरीकविस्फोटपामाचर्मदलं तथा । सर्वैरेवोल्वणैर्दोषैराहुः काकणकं बुधाः" । विचर्ची च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः । अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु । कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्" । किञ्चित्कृष्णाः किञ्चिदरुणाः ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्रखण्डाः 'खपरा' इति यावत् तद्वर्णं, परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक् कपालम् कपालसंज्ञं, विषमं दुश्चिकित्स्यम् । औदुम्बरमाह "उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् । रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्" । औदुम्बरफलाकारम् । मण्डलमाह "श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् । कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते । श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि, स्त्यानम् आर्द्रं, स्निग्धं सस्वेदम् । उत्सन्नमण्डलम् उद्गतमण्डलम् । कृच्छ्रं कष्टसाध्यम् । अन्योन्यसंसक्तं परस्परमिलितम् । अथ सिध्ममाह "श्वेतताम्रञ्च तनु यत् रजोघृष्टं विमुञ्चति । प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलाबूकुसुमोपमम्" । श्वेतताम्रं श्वेतं ताम्रम् । तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यत्रापि बोद्धव्यम् काकणमाह "यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् । त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकणन्तिका गुञ्जा । गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम् । अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते कृष्णम् । अपाकं स्वभावात् । त्रिदोषलिङ्गम्—सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्वणदोषत्रयलिङ्गम् । पुण्डरीकमाह "तत् श्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्वणम्" पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं तत्पत्रोपमम् सरागञ्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम् । सरागमिति अन्ते लोहित्याधिक्य बोधनार्थम् । सोत्सेधम् उद्गतम् । ऋक्षजिह्वकमाह "कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् । यदृक्षजिह्वासंस्थानमृक्षजिह्वं तदुच्यते" । रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम् अन्तःश्यावं मध्ये धूम्रवर्णम् । ऋक्षजिह्वासंस्थानम् ऋक्षो भल्लूकस्तस्य जिह्वाकृति । अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्म्मणोर्लक्षणमाह "अस्वेदनं महावासं यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलङ्गजचर्म्मवत्" । महावासं महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमम् अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते । तेन चक्राकारमभ्रकपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्म्माख्यं गजचर्म्माख्यम् बहुलं स्थूलम् गजचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं च । अथ चर्म्मदलमाह "रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । तच्चर्म्मदलमाख्यातं स्पर्शस्यासहनञ्च यत्" । दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्मेति शेषः । विचर्च्चिकामाह "सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" । पिडका क्षुद्रपिडका । ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्च्चिकैव पादयोर्भवन्ती विपादिका तेन संख्यानतिरेकः । अतएव भोजः "दाल्यते त्वक् वरा रूक्षपाण्योर्ज्ञेया विचर्च्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका" । दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्च्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । विपादिकामाह "वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" । पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् । पामामाह "सूक्ष्मा बाह्याः स्रावयन्त्यः प्रदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमन्यः" । पिडकाः पीडयन्तीति पिडका इति क्षिपकादित्वात् निपात्यते । कच्छुमाह "सैव स्फोटैर्जीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च" । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्फिचौ-ग्रीवौ । दद्रूमाह "सकण्डुरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" । दद्रूमण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उद्गतम् उच्छूनम् । विस्फोटमाह "स्फोटाः शयावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः" । किटिभमाह "श्यामं किणखरस्पर्शपरुषं किटिभं स्मृतम् ।